

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav řeckých a latinských studií
studijní program: Historické vědy
studijní obor: Dějiny antického starověku

Autoreferát (teze) disertační práce

Mgr. Matěj Novotný

Bezbožnost v klasických Athénách
Impiety in Classical Athens

Vedoucí práce: PhDr. Jan Souček, CSc.

2018

OBSAH

A. Autoreferát (teze)	
1. Úvod – problémy, přístupy, prameny	2
2. Řecká terminologie zbožnosti a bezbožnosti	3
3. Přečiny náboženské povahy z hlediska athénské práva	
3.1. Prolegomena	3
3.2. Specifické přečiny, zákony/usnesení a procedury	
3.2.1. Veřejná žaloba z bezbožnosti a zákonná definice přečinu	4
3.2.2. Překročení rituální normy mezi božím trestem, pokutou na místě a žalobou z bezbožnosti	4
3.2.3. Provinění proti svátkům a procedura προβολή	5
3.2.4. Svatokrádež a zpronevěra posvátných peněz	6
3.2.5. Poškození posvátných olivovníků	6
3.2.6. Soukromá žaloba z bezbožnosti (?)	6
3.2.7. Diopeithovo usnesení (?)	7
3.2.8. Zákon proti zavádění nových či cizích bohů (?)	8
4. Chronologický přehled (údajných) bezbožníků a procesů	8
5. Závěr	9
6. Seznam citované literatury	9
B. Přehled publikační a jiné odborné činnosti	12

A. Autoreferát (teze)

1. Úvod – problémy, přístupy, prameny

Tématem je v užším smyslu „bezbožnost“, tj. to, co označoval řecký pojem ἀσεβεια, v širším smyslu přečiny náboženské povahy a jejich stíhání v Athénách 5.–4. stol. př. n. l., kdy zákonodárná a soudní moc spočívala v lidovém shromáždění, radě pěti set a porotních soudech. K tématu již existuje bohatá literatura, jak obecného charakteru, tak k jednotlivým případům, zvláštní pozornosti se tradičně těší procesy s filozofy. Dvě základní otázky, na něž se pokouší odpovědět tato práce, zní: Nakolik přesně byla bezbožnost athénskými zákony definována? Nakolik vážně lze brát pozdní prameny, jako je např. Plútarchos a jeho paralelní *Životopisy slavných Řeků a Římanů* (1./2. stol. n. l.)?

S ohledem na Sókratův případ z r. 399 př. n. l. jde o to, zda jednotlivé body žaloby musely být explicitně předvídaný zákonem a zda je adekvátní vysvětlovat smysl žaloby poukazem na Diopeithovo usnesení, o němž se zmiňuje Plútarchos v *Životě Perikleově*, nebo na zákon proti zavádění cizích bohů, o němž píše Ióséfus Flávios (1. stol. n. l.) ve spise *O starobylosti Židů*. S tím se prolíná otázka, zda ze Sókratových žáků preferovat Platóna, který žalobu interpretuje jako obvinění z ateismu, nebo Xenofóna, jehož obhajoba Sókrata klade důraz na náboženskou praxi.

Podle Rudhardtovy teze, již předznamenal Derenne, byl morální pojem bezbožnosti zcela vágní, zatímco právní pojem byl definován velmi přesně (RUDHARDT 1960; DERENNE 1930). Opačný přístup formuloval především Cohen, podle něhož bezbožnost nebyla zákony nijak blíže určena a jediná definice spočívala v kolektivním vědomí athénských porotních soudců (COHEN 1988; týž 1989a; týž 1991, 203–217). Cohen rovněž patří k badatelům, kteří jsou značně skeptičtí k pozdním pramenům a ve svých studiích o athénském právu se omezují výhradně na soudobé prameny, především řečníky a nápisy.

Radikální skepse k pozdním pramenům a v nich obsaženým zprávám o procesech s filozofy před Sókratem má počátek v Doverově článku o svobodě intelektuálů v řecké společnosti (DOVER 1976). Tento přístup rozvíjejí další badatelé (např. WALLACE 1994; týž 1996; RAAFLAUB 2000; FILONIK 2013). K tomu je třeba připojit aktuální skepsi k autenticitě dokumentů, které nacházíme v řečech attických řečníků (CANEVARO – HARRIS 2012; CANEVARO 2013; HARRIS 2013; CANEVARO – HARRIS 2016). Ani soudobé prameny nejsou neproblematické.

2. Řecká terminologie zbožnosti a bezbožnosti

Řecké pojmy εὐσεβεία a ἀσεβεία vyjadřovaly obecně náležité projevování úcty a její absenci či negaci. Užití se proto neomezovalo na vztah k bohům, i když ten byl primární, ale mohlo zahrnovat i vztah k lidem, především k rodičům. Stejný rozsah užití měla i adjektiva ὅσιος a ἀνόσιος. Sporné je, nakolik byla skutečně synonymní s adjektivy εὐσεβής/ἀσεβής a v čem případně spočíval hlavní rozdíl. V návaznosti na dosavadní konfliktní výklady (např. BOLKESTEIN 1936; RUDHARDT 1958; PEELS 2015) je navrženo chápat hlavní rozdíl jako rozdíl v perspektivě, a to v tom smyslu, že označení ὅσιος/ἀνόσιος zdůrazňovalo kladné/záporné hodnocení z hlediska samotných bohů. Obvyklejší je hovořit o rozdílu mezi niternou perspektivou člověka v případě εὐσεβής a souladu s obecnou normou v případě ὅσιος, pro což se zdá svědčit užití v konkrétních náboženských nařízeních, resp. zákazech, ve formě οὐχ ὅσιον + inf. (+ dat.). Problém je v tom, že i v případě εὐσεβής byla důležitá správnost (vyjádřená předponou εὐ-), což mohlo zahrnovat i soulad s obecnou normou, tedy nešlo primárně či výhradně o niterný zápal. Substantiva ὁσιότης a ἀνοσιότης, které nacházíme poprvé a především u Platóna, jsou značně abstraktní a nebyly součástí athénské veřejného diskursu. Přechodem stíhaným a trestaným lidmi byla ἀσεβεία, oceňovanou ctností byla εὐσεβεία.

3. Přechiny náboženské povahy z hlediska athénské práva

3.1. Prolegomena

Rudhardtova snaha rozlišovat mezi vágním morálním a přesným právním pojmem bezbožnosti (tj. mezi širší množinou a užší podmnožinou), je odmítnuta jako zjednodušující, jelikož ve hře bylo více prolínajících se množin a podmnožin. Některé typy závadného jednání, které patřily k jádru obecného pojmání bezbožnosti, nepředstavovaly bezbožnost z hlediska athénské práva proto, že byly klasifikovány jako zvláštní přechiny (ubližování rodičům, svatokrádež), nebo proto, že se nestaly předmětem žádné právní sankce a jejich potrestání bylo přenecháno bohům (křivá přísaha). Jako bezbožnost nebyly explicitně klasifikovány ani některé prohřešky s nepochybně náboženským obsahem čistě proto, že v rámci pragmaticky formulových zákonů/usnesení nebyla pocíťována potřeba zahrnout je pod jakýkoli obecný pojem (DILLON 1997): kromě různých méně závažných prohřešků trestaných konkrétní pokutou sem spadá i ničení posvátných olivovníků. Je proto lepší hovořit obecněji o přechinech náboženské povahy. Jistou nepřehlednost athénské právního systému zesiluje existence většího množství procedur použitelných ke stíhání

takřka týchž přečinů (OSBORNE 1985; CAREY 2004), o čemž v souvislosti s krádeží a právě bezbožností píše Démostenés v řeči *Proti Androtiónovi* (DEM. 22.25–27), i když jde o podání zavádějící, jak je rovněž ukázáno.

3.2. Specifické přečiny, zákony/usnesení a procedury

3.2.1. Veřejná žaloba z bezbožnosti a zákonná definice přečinu

Standardní procedurou ke stíhání bezbožnosti byla přinejmenším ve 4. století veřejná žaloba z bezbožnosti (γραφὴ ἀσεβείας), předkládaná basileovi a souzená porotním soudem, který o výši trestu rozhodoval na základě návrhů žaloby a obhajoby. Zda byla procedura užívána již v 5. století, není jisté, ale je to pravděpodobné. Každopádně je však odmítnuta představa, vycházející z pozdních pochybných dokladů, že po Efialtově reformě hrál ve stíhání bezbožnosti podstatnou roli areopag. Otázka definice přečinu je řešena s ohledem na kazuistický způsob, jímž byly obvykle formulovány athénské zákony (CAREY 1998; HARRIS 2009–2010).

Je dáno za pravdu Cohenovi a dalším, kteří soudí, že obecný zákon o žalobě z bezbožnosti k basileovi měl formu podmínkové věty, v jejíž protazi stálo ἔάν τις ἀσεβῆῖ („pokud se někdo dopustí bezbožnosti“). Namísto obvykle uváděné analogie, jíž je zákon o ὕβρις („potupení“) citovaný v DEM. 21.47, jsou však citovány pasáže z Hypereidovy řeči *Na obranu Euxenippa* (HYP. Eux. 6) a Platónových *Zákonů* (PLAT. Leg. X.907d7–e2), které hovoří přímo o bezbožnosti a navíc ukazují, že sloveso ἀσεβεῖν mohlo mít konkrétní předmět a být i nějakým dalším způsobem specifikováno. Zároveň je hájena možnost, že vedle tohoto povšechného zákona existovaly i další zákony, v nichž mohlo být nařízeno užití žaloby z bezbožnosti v případě porušení velmi konkrétního nařízení, např. zákazu, aby se příbuzní zabitého stýkali s vrahem. Naopak je o něco dříve zpochybněna představa, že zvláštní přečin definovaný zákonem představovalo „kažení mládeže“, tvořící třetí bod žaloby proti Sókratovi.

3.2.2. Překročení rituální normy mezi božím trestem, pokutou na místě a žalobou z bezbožnosti

V první části kapitoly je shrnuta současná debata o sankcích v nápisně dochovaných nařízeních náboženského rázu, nepřesně označovaných jako *leges sacrae* (PARKER 2004; NAIDEN 2008; DELLI PIZZI 2011; HARRIS 2015). Doklady, v nichž se objevuje pojem ἀσέβεια, jsou nicméně vzácné a pocházejí hlavně z jiných obcí než z Athén. Na athénských nápisech je obvykle uvedena peněžitá pokuta nebo odkaz na obecnější zákon, podle něhož má stíhání

probíhat. Zda tyto nedochované obecnější zákony pracovaly s pojmem ἀσέβεια, je nejisté, ale možné.

Druhá část kapitoly rozebírá případy doložené literárními prameny, především odsouzení hierofanta jménem Archiás kvůli konání obětí v rozporu se zvyky otců ([DEM.] 59.116) a Lykúrgovu žalobu proti Menesaichmovi kvůli nevhodně vykonané oběti na Délu (LYCURG. fr. XIV.1–11; DINARCH. fr. 43). Jako zvláštní případ překročení rituální normy je probráno vyrazování eleusínských mystérií, kvůli němuž byli odsouzeni k smrti Diagorás z Mélu, Alkibiadés a další lidé, přičemž je argumentováno ve prospěch možnosti, že vyrazování mystérií bylo explicitně zakázáno psanými zákony. Spolu s tím je zpochybněna autenticita žaloby proti Alkibiadovi, již cituje Plútarchos (PLUT. Alc. 22.4) a jež naznačuje, že Alkibiadés se prohřešil pouze proti nepsaným zvyklostem.

3.2.3. Provinění proti svátkům a procedura προβολή

Procedura προβολή byla stížností podávanou v souvislosti s narušováním svátků a v první instanci o ní jednal sněm. Jedinou řečí pronesenou v rámci tohoto druhu žaloby je Démostenova řeč *Proti Meidiovi* (DEM. 21), která tak představuje zásadní pramen, navíc v §§ 8 a 10 obsahuje text zákonů o této proceduře. Těmto zákonům je věnována důkladná pozornost a v návaznosti na Harrise je ukázáno, že jde o nevěrohodná falza, která nelze brát při rekonstrukci procedury v potaz (HARRIS 2013). Na druhou stranu je však odmítnuto Harrisovo tvrzení, že soudní jednání nebylo přímým pokračováním hlasování na sněmu, ale musela být podána nová „standardní“ žaloba, např. veřejná žaloba pro potupení nebo soukromá žaloba pro škodu (HARRIS 1989). Z Démostenových slov jasně plyne, že spojení ἀδικεῖν περὶ τὴν ἑορτήν („provinit se proti svátku“) bylo obsaženo v textu zákona o Dionýsiích a lze ho brát jako název přečinu, který byl předmětem stížnosti projednávané sněmem a následně i soudem. Jako neadekvátní je proto třeba odmítnout výklad, podle něhož musel Démostenés na soudu specifikovat, zda přečin, jehož se Meidiás svým násilným jednáním dopustil, byla ἀσέβεια, nebo ὕβρις (ROWE 1994). Dále je ukázáno, že zavedení procedury nelze vysvětlovat tím, že by Athéňané neznali institut veřejného žalobce. Stíhat a trestat narušování veřejného pořádku během svátků totiž měli tradičně za úkol konkrétní úředníci. Procedura προβολή, již mohl zahájit kterýkoli občan, případně i cizinec, proto představovala spíše jen jakýsi doplněk. Její zavedení nicméně dokládá, že zde byl silný veřejný zájem na tom, aby sváteční doba nebyla narušována žádnými spory,

a že tresty za narušování svátků udělené v rámci této procedury mohly být stejně přísné jako v případě odsouzení na základě veřejné žaloby z bezbožnosti.

3.2.4. Svatokrádež a zpronevěra posvátných peněz

Nejzávažnější přečin náboženské povahy, který byl obligatorně trestán smrtí, zabavením majetku a upřením pohřbu na attické půdě, představovala svatokrádež (ιεροσυλία), tj. krádež posvátného majetku či vykrádání chrámů. Rovněž v Platónových *Zákonech* je ιεροσυλία jasně odlišena od bezbožnosti, jelikož je probírána jako nezávažnější zločin vedle ústavního převratu a zrady. O něco méně závažným přečinem byla zpronevěra posvátných peněz (κλοπή ιερῶν χρημάτων), jež byla stejně jako zpronevěra peněz veřejných trestána desetinásobnou pokutou, i když hranice mezi tímto přečinem a svatokrádeží nemusela být úplně jasná. K dosavadním zpracováním problému (zvl. COHEN 1983; SAUNDERS 1990) nelze přidat mnoho nového.

3.2.5. Poškození posvátných olivovníků

Tzv. posvátné olivovníky, z jejichž plodů byl vyráběn olej udělovaný jako cena vítězům atletických soutěží během Velkých Panathénají, rostly roztroušeně po celém území Attiky na soukromých pozemcích a byly pod ochranou zvláštních zákonů; dohled nad jejich dodržováním měl na starosti areopag. V aristotelské *Athénské ústavě* z přelomu třicátých/dvacátých let se tvrdí, že v minulosti bylo jejich vykopání či pokácení trestáno smrtí, v současnosti se však kvůli tomu žádné soudy nekonají; konec procesů je dán zároveň do spojitosti se změnou způsobu, jímž byl vybírán olej od majitelů pozemků, na nichž olivovníky rostly ([ARIST.] *Ath. pol.* 60.2). V Lýsiově řeči *O pahýlu*, pronesené koncem devadesátých let 4. století, však obviněnému kromě zabavení majetku hrozilo pouze vyhnání, nikoli smrt. Tento rozpor ve věci trestu vedl k nejrůznějším výkladům, z nichž nejméně uspokojivá je nedávná snaha odbýt tvrzení *Athénské ústavy* jako zcela mylné (HORSTER 2006). Rozpor lze možná lépe vysvětlit tím, že Lýsiův klient nebyl obviněn kvůli pokácení živého stromu, ale kvůli odstranění pouhého pahýlu/pařezu, který již dávno žádnou úrodu nenesl. Představa o zmírnění či nevymáhání zákona se jeví jako pochybná.

3.2.6. Soukromá žaloba z bezbožnosti (?)

Teze o existenci čistě soukromé žaloby z bezbožnosti, kterou je třeba odlišovat od žaloby veřejné, se mezi některými badateli rozšířila teprve nedávno (zvl. FILONIK 2013, 45–46). Tato

teze se opírá o pasáž z lýsiovské řeči *Proti Andokidovi* ([Lys.] 6.11–12), kde nacházíme spojení δίκη ἀσεβείας v souvislosti s konkrétní žalobou k basileovi. Podrobný rozbor pasáže v širším kontextu nicméně ukazuje, že zde musí jít o standardní žalobu veřejnou, nikoli o čistě soukromou, u níž by případná pokuta připadla žalobci. Substantivum δίκη není nutné chápat v úzce technickém smyslu, jelikož jeho užití namísto γραφή lze vysvětlit jako rétoricky motivované: předjímá spojení δίκην ἀσεβείας λαβεῖν („potrestat za bezbožnost“).

3.2.7. Diopeithovo usnesení (?)

V kontextu údajných útoků na athénského státníka Perikleia a jeho okolí koncem třicátých let 5. stol. př. n. l., které měly Perikleovi poskytnout osobní motiv k rozpoutání peloponnéské války, se Plútarchos v *Životě Perikleově* zmiňuje o usnesení jistého Diopeitha (PLUT. Per. 32.2: εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδάσκοντας), které mělo útočit na filosofa Anaxagoru z Klazomen a skrze něho i na Perikleia. Podle tradičního výkladu toto usnesení kriminalizovalo „nevíru v bohy“, tj. ateismus, a zkoumání meteorologicko-astronomických jevů, přičemž o první část usnesení se měl později opírat první bod žaloby proti Sókratovi, který byl obviněn z toho, že „nevěří“ v bohy, ve které „věří“ obec (DERENNE 1930; RUDHARDT 1960 atd.). Podle alternativního výkladu však sloveso νομίζειν (odvozené od subst. νόμος, tj. „zákon/zvyk/norma“) neznamenal ve spojení s bohy „věřit“, ale „uctívat“ a Sókratés nebyl obviněn z ateismu, ale z neúčasti na kultu, což by znamenalo, že výklad spojení νομίζειν θεοὺς ve smyslu νομίζειν εἶναι θεοὺς v Platónově *Obraně Sókrata* je zavádějící (zvl. BURNET 1924). Dosavadní snaha o překlenutí těchto extrémních přístupů spočívá v předpokladu postupného významového vývoje od „uctívat“ v souladu se zvykem, po „věřit“ v souladu se zvykem (FAHR 1969). Tento výklad nelze považovat za uspokojivý, kromě toho obchází problém, jímž je rozdíl mezi maskulinem θεοὺς v žalobě proti Sókratovi a neutrem τὰ θεῖα v Diopeithově usnesení. Objevuje se proto i výklad, že Diopeithovo usnesení netrestalo nevíru v samotné bohy, ale pouze zpochybňování božských projevů a znamení (DREßLER 2010).

Problematický je ovšem i celkový kontext, v němž Plútarchos o usnesení hovoří, i když se celkově shoduje s podáním, které nacházíme u Diodóra Sicilského (1. stol. př. n. l.), čerpajícího primárně z Efora (4. stol. př. n. l.). Sporná je zvláště představa o Anaxagorově přítomnosti v Athénách koncem třicátých let. I bez ohledu na Anaxagoru a Diopeithovo usnesení je eforovská tradice příčin peloponnéské války moderními historiky zpochybňována a různě revidována.

Podrobný rozbor tohoto komplexního problému ukazuje neudržitelnost dosavadních výkladů a dospívá k závěru, že Diopeithovo usnesení je třeba odmítnout jako nevěrohodné a zavádějící, stejně jako mnoho dalších detailů, které u Plútarcha nacházíme. Kromě argumentů, které vznesli jiní (DOVER 1976; WALLACE 1994; FILONIK 2013), je zdůrazněno zvláště to, že sloveso *voμίζειν* nebylo prototypickým nositelem ani jednoho z výše uvedených významů, navíc žaloba proti Sókratovi nekladla důraz ani tak na sloveso, jako na předmět, jímž byli bozi obce, nikoli bozi vůbec. Jako relevantní analogie užití slovesa *voμίζειν* v právním kontextu je proto připomenuta formule *τοὺς αὐτοὺς φίλους καὶ ἐχθροὺς voμίζειν* („uznávat/mít tytéž přátele a nepřátele“), již nacházíme v dobových smlouvách o vojenských spojenectvích. Po odmítnutí Diopeithova usnesení a Platónovy reinterpretace žaloby proti Sókratovi ztrácí jakoukoli oporu představa, že ateismus představoval zvláštní, zákonem definovaný přečin.

3.2.8. Zákon proti zavádění nových či cizích bohů (?)

Jedním z bodů žaloby proti Sókratovi bylo, že zavádí (či uznává nebo vytváří) jakási „nová božstva“ (*καινὰ δαιμόνια*). Podobná, ve skutečnosti však značně heterogenní obvinění nacházíme i v několika pozdějších případech. Zda se tato obvinění opírala o explicitní zákonný zákaz, je sporné. Především není jasné, co přesně měl zákon vlastně zakazovat. Četní přední badatelé (zvl. DERENNE 1930; REVERDIN 1945; RUDHARDT 1960; VERSNEL 1990) se dovolávají Ióséfa Flávia, který píše o tom, že v Athénách existoval zákon, který zakazoval zavádění „cizího boha“ (*ξένος θεός*) pod trestem smrti (Jos. Ap. II.37.267–268). Tento autor je však nejen pozdní, ale zároveň i značně zaujatý svědek, jehož tvrzení zaznívá v rámci apologie židovské výlučnosti a je navíc v rozporu s dalšími autorovými poznámkami na adresu Řeků. Je jisté, že Athéňané během klasické doby do svého oficiálního panteonu několik nových/cizích bohů přijali. Stejně tak několikrát poskytli skupinám cizinců pozemek ke zbudování svatyně, kde by mohli uctívat svého boha. Budování svatyní či oltářů na soukromých pozemcích občanů nijak nezakazovali ani neregulovali – to navrhoval až Platón v *Zákonech*. Obvinění proti Sókratovi bylo neoddělitelně spjaté s obviněním z neuznávání bohů obce a existenci žádného zvláštního zákona nutně nepředpokládalo.

4. Chronologický přehled (údajných) bezbožníků a procesů

Přehled konkrétních bezbožníků a procesů náboženského charakteru obsahuje 43 položek. Jelikož absolutní i relativní chronologie je v mnoha případech nejasná, pořadí je

třeba brát jako orientační. Seznam zahrnuje osoby stíhané kvůli přečinům náboženského rázu obecně, nejen osoby stíhané pro bezbožnost v užším smyslu. Pochybná historicita mnoha případů je vyznačena otazníky. Jednotlivé případy jsou popsány co možná nejstručněji, zvláště pokud o nich bylo podrobněji pojednáno v předchozích kapitolách.

5. Závěr

Pomineme-li závěry ostatních kapitol, hlavní přínos práce spočívá v podrobném rozboru problematiky spojené s Diopeithovým usnesením. Spolu s odmítnutím tohoto usnesení, pokud jde o historicitu i obvykle přisuzované významy, práce vyvrací rozšířenou představu o explicitním zákonném zákazu ateismu a nabízí nový, Diopeithovým usnesením nedeformovaný pohled na význam slovesa *voμίξειν* v žalobě proti Sókratovi. Z hlediska zákonů bylo primární dodržování náboženských zvyklostí a pravidel spojených s konkrétními kulty. Otázku, zda lidé v existenci bohů skutečně věří, nikdo cíleně nezkoumal a nevěřící nepronásledoval.

6. Seznam citované literatury

- BOLKESTEIN, J. C. 1936: *Ὅσιος ἐν Ἐὐσεβείᾳ. Bijdrage tot de godsdienstige en zedelijke terminologie van de Grieken. Avec un résumé en français*, Amsterdam: H. J. Paris.
- BURNET, J. 1924: *Plato's Euthyphro, Apology and Crito (Edited with Notes)*, Oxford: Clarendon Press.
- CANEVARO, M. 2013: *The Documents in the Attic Orators. Laws and Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus*, Oxford: Oxford University Press.
- CANEVARO, M. – HARRIS, E. M. 2012: „The Documents in Andocides' *On the Mysteries*“, *Classical Quarterly*, 62/1, s. 98–129.
- CANEVARO, M. – HARRIS, E. M. 2016 [2017]: „The Authenticity of the Documents at Andocides' *On the Mysteries* 77–79 and 83–84“, *Dike*, 19, s. 9–49.
- CAREY, C. 1998: „The Shape of Athenian Laws“, *Classical Quarterly*, 48/1, s. 93–109.
- CAREY, C. 2004: „Offence and Procedure in Athenian Law“, in: E. M. HARRIS – L. RUBINSTEIN (eds.), *The Law and the Courts in Ancient Greece*, London: Duckworth, s. 111–136.
- COHEN, D. 1983: *Theft in Athenian law*, München: C.H. Beck.
- COHEN, D. 1988: „The Prosecution of Impiety in Athenian Law“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, 105, s. 695–701.
- COHEN, D. 1989a: „The Prosecution of Impiety in Athenian Law“, in: G. THÜR (ed.), *Symposion 1985. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Rinberg, 24.–26. Juli 1985)*, Köln – Wien: Böhlau Verlag, s. 99–107.

- COHEN, D. 1991: *Law, Sexuality, and Society. The Enforcement of Morals in Classical Athens*, Cambridge: Cambridge University Press.
- DELLI PIZZI, A. 2011: „Impiety in Epigraphic Evidence“, *Kernos*, 24, s. 59–76.
- DERENNE, E. 1930: *Les procès d'impiété intentés aux philosophes à Athènes au Vme et au IVme siècles avant J.-C.* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 45), Liège – Paris: Vaillant-Carmanne, Édouard Champion.
- DILLON, M. P. J. 1997: „The Ecology of Greek Sanctuary“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 118, s. 113–127.
- DOVER, K. J. 1976: „The Freedom of the Intellectual in Greek Society“, *Talanta*, 7, s. 24–54.
- DREßLER, J. 2010: *Philosophie vs. Religion? Die Asebie-Verfahren gegen Anaxagoras, Protagoras und Sokrates im Athen des fünften Jahrhunderts v. Chr.*, Norderstedt: Books on Demand.
- FAHR, W. 1969: *ΘΕΟΥΣ ΝΟΜΙΖΕΙΝ. Zum Problem der Anfänge des Atheismus bei den Griechen*, Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag.
- FILONIK, J. 2013: „Athenian Impiety Trials: A Reappraisal“, *Dike*, 16, s. 11–96.
- HARRIS, E. M. 1989: „Demosthenes' Speech against Meidias“, *Harvard Studies in Classical Philology*, 92, s. 117–136.
- HARRIS, E. M. 2009–2010: „What are the Laws of Athens about? Substance and Procedure in Athenian Statutes“, *Dike. Rivista di storia del diritto greco ed ellenistico*, 12–13, s. 5–68.
- HARRIS, E. M. 2013: „The Against Meidias (Dem. 21)“, in: CANEVARO 2013, s. 209–236.
- HARRIS, E. M. 2015: „Toward a Typology of Greek Regulations about Religious Matters: A Legal Approach“, *Kernos*, 28, s. 53–83.
- HORSTER, M. 2006: „Die Olivenbäume der Athena und die Todesstrafe“, in: H.-A. RUPPRECHT (ed.), *Symposion 2003: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, s. 167–185.
- MIKALSON, J. D. 2010: *Greek Popular Religion in Greek Philosophy*, Oxford: Oxford University Press.
- NAIDEN, F. S. 2008: „Sanctions in Sacred Laws“, in: E. HARRIS – G. THÜR (ed.). *Symposion 2007. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Durham, 2.–6. September 2007)*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 125–138.
- OSBORNE, R. 1985: „Law in Action in Classical Athens“, *Journal of Hellenic Studies*, 105, s. 40–58.
- PARKER, R. 2004: „What are Sacred Laws?“, in: E. M. HARRIS – L. RUBINSTEIN (eds.), *The Law and the Courts in Ancient Greece*, London: Duckworth, s. 57–70.
- PEELS, S. 2015: *Hosios. A Semantic Study of Greek Piety*, Leiden – Boston: Brill.
- RAAFLAUB, K. 2000: „Den Olympier herausfordern? Prozesse im Umkreis des Perikles“, in: L. BURCKHARDT – J. VON UNGERN-STERNBERG (Hrsg.), *Große Prozesse im antiken Athen*, München: C. H. Beck 2000, s. 96–113, 266–270.
- REVERDIN, O. 1945: *La religion de la cité platonicienne*, Paris: De Boccard.
- ROWE, G. O. 1994: „The Charge against Meidias“, *Hermes*, 122/1, s. 55–63.

- RUDHARDT J. 1958: *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique. Étude préliminaire pour aider à la compréhension de la piété athénienne au IVme siècle*, Genève: Droz.
- RUDHARDT, J. 1960: „La définition du délit d’impiété d’après la législation attique“, *Museum Helveticum*, 17, s. 87–105.
- SAUNDERS, T. J. 1990: „Plato and the Athenian Law of Theft“, in: P. CARTLEDGE – P. MILLET – S. TODD (eds.), *Nomos. Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 63–82.
- VERSNEL, H. S. 1990: *Inconsistencies in Greek and Roman Religion, I: Ter Unus: Dionysos, Hermes. Three Studies in Henotheism*, Leiden: Brill.
- WALLACE, R. W. 1994: „Private Lives and Public Enemies: Freedom of Thought in Classical Athens“, in: A. L. BOEGEHOLD – A. C. SCAFURO (eds.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press, s. 128–155.
- WALLACE, R. W. 1996: „Book Burning in Ancient Athens“, in: R. W. WALLACE – E. M. HARRIS (eds.), *Transitions to Empire. Essays in Greco-Roman History, 360–146 B.C., in Honor of W. Badian*, Norman – London: The University of Oklahoma Press, s. 226–240.

B. Přehled publikační a jiné odborné činnosti

(1) Studie:

„Česká recepcce antiky a mýtus slovanské demokracie“, in: JAKUB ČECHVALA – ELIŠKA POLÁČKOVÁ et al., *Vymyšlená Ithaka. Recepcce antické mytologie v české kultuře*, Praha: Filosofia, 2018, s. 301–331.

„Obraz athénské demokracie v českých historických příručkách 19. století“, in: JAKUB ČECHVALA – ELIŠKA POLÁČKOVÁ et al., *Ve stínu hellénského slunce. Obrazy antiky v moderní české kultuře*, Praha: Filosofia, 2016, s. 41–97.

„Andocides on ATIMIA and the Term ΠΡΟΣΤΑΞΙΣ“, in: *Eirene. Studia Graeca et Latina*, 50, 2014, s. 61–88.

„Přítomnost smrti ve veřejném prostoru klasických Athén: ukazování a skrývání, II: Smrt lidí“, in: *AVRIGA – Zprávy Jednoty klasických filologů*, 55/1, 2013, s. 19–38.

„Přítomnost smrti ve veřejném prostoru klasických Athén: ukazování a skrývání, I: Smrt zvířat“, in: *AVRIGA – Zprávy Jednoty klasických filologů*, 54, 2012, s. 62–81.

„Lauterbeckův *Regentenbuch* a Veleslavínova *Politia historica* aneb exemplum o možném vztahu mezi humanismem, reformací a politikou na území Říše a Českého království ve druhé polovině 16. století“, in: *Theatrum historiae*, 7, 2010, s. 15–51.

„Vilém Malovec z Malovic (mecenáš a defraudant)“, in: *Východočeský sborník historický*, 15, 2008, s. 127–163.

„Obraz starých Řeků v Carionově kronice: příspěvek k dějinám recepcce antiky“, in: *Theatrum historiae*, 2, 2007, s. 27–70.

(2) Recenze:

ALKMÁN, *Partheneion z Louvru*, přel. ROBERT ROREITNER, Praha: Jednota klasických filologů, 2016, in: *Listy filologické* 139, 2016, s. 474–480.

SASKIA PEELS, *Hosios. A Semantic Study of Greek Piety*, Leiden – Boston: Brill, 2015, in: *Eirene. Studia Graeca et Latina* 52, 2016, s. 507–512.

EDWARD M. HARRIS, *The Rule of Law in Action in Democratic Athens*, Oxford – New York: Oxford University Press 2013, in: *Eirene. Studia Graeca et Latina* 51, 2015, s. 340–347.

MIRCO CANEVARO, *The Documents in the Attic Orators: Laws and Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus (with a chapter by E. M. Harris)*, Oxford: Oxford University Press 2013, in: *Eirene. Studia Graeca et Latina* 50, 2014, s. 341–345.

DIONÝSIOS Z HALIKARNÁSSU, *O starých řečnících*, přel. JIŘÍ PAVLÍK, Praha: KLP 2013, in: *Listy filologické* 137, 2014, s. 175–178.

IRENA RADOVÁ, *Altgriechische Scholien: ein typologischer Versuch*, Praha: KLP 2011, in: *Eirene: Studia Graeca et Latina* 48, 2012, s. 202–206.

(3) Přednášky:

„Přijmete, Athéňané, Peisistrata příznivě, neboť samotná Athéna mu prokázala největší čest ze všech lidí a přivádí ho zpět na vaši Akropoli“ - Boží přítomnost a politická manipulace v archaických Athénách.

1. 7. 2017, Letní škola klasických studií, Brno.

Občanská práva ve starověkých Athénách.

30. 6. 2014, Letní škola historie, Praha.

Udílení a odnímání poct v klasických Athénách.

30. 1. 2014 Jednota klasických filologů, Praha.

The Presence of Death in Public Space in Classical Athens: Displays and Suppressions.

19.–21. 11. 2010, Europaeum 9th Classics Colloquium (Death & the Afterlife), Krakov.

(4) Pedagogická činnost:

LS 2014, výuka starořečtiny, ÚFAR, FF UK, Praha.